

A Comparative Study of Sunni and Shi'i Exegetes' Views on Criticism of Governance and the Right to Express Opinions in the Qur'an*

Fadileh Karam-Ali¹ , Ruhullah Mohammadi² and Alireza Saberian³

1. PhD Candidate, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Islamic Azad University, Semnan, Iran. Email: karamali.fl10@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Shahroud Faculty of Qur'anic Sciences, University of Qur'an and Islamic Sciences, Shahroud, Iran (Corresponding Author). Email: r.mohammadi@quran.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Islamic Azad University, Semnan, Iran. Email: a.saberian@semnaniau.ac.ir

Research Article

Abstract

Criticism of governance and the right to express opinions are among the important components of Islamic political and social thought, and elucidating their foundations and limits in light of Qur'anic verses constitutes a significant issue in contemporary exegetical studies. Despite existing research on freedom of expression, enjoining what is right and forbidding what is wrong, and the relationship between religion and governance, comparatively examining the views of Shi'i and Sunni exegetes on the Qur'anic foundations of criticism of governance and the right to express opinions has received comparatively limited independent attention. Employing an analytical-comparative method based on library research and exegetical analysis of relevant verses, this study examines the Qur'anic foundations underlying the legitimacy of criticizing governance and the perspectives of Sunni and Shi'i exegetes on this issue. The findings indicate that both exegetical traditions recognize the legitimacy of criticizing governance on the basis of consultation, enjoining what is right and forbidding what is wrong, social responsibility, and justice; however, they differ in their underlying foundations, scope, and regulations governing the exercise of this right. Shi'i exegetes emphasize continuous oversight and responsible criticism within the framework of religious and ethical principles, whereas Sunni exegetes place greater emphasis on preserving the unity of the Muslim community, preventing sedition, and safeguarding the public interest in determining the limits of this right. The findings demonstrate that, from a Qur'anic perspective, criticism of governance and the right to express opinions constitute legitimate yet responsible rights that must be exercised within the framework of justice, ethics, social reform, and the public interest, thereby contributing to the soundness and effectiveness of the social order.

Keywords: Criticism of Governance, Right to Express Opinions, Comparative Exegesis, Shi'i Exegetes, Sunni Exegetes, Freedom of Expression.

* Received 25 March 2026; Received in revised form 25 April 2026; Accepted 16 June 2026; Published online 01 July 2026

Cite this article: Karam-Ali, F., & Mohammadi, R., Saberian, & A. (2026). A Comparative Study of Sunni and Shi'i Exegetes' Views on Criticism of Governance and the Right to Express Opinions in the Qur'an. *Comparative Interpretation Research*, 12(2), 142-164. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13743.2505>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

Criticism of governance and the right to express opinions are among the most important manifestations of social responsibility in Islamic political thought. Their relationship with justice, freedom of expression, public participation, and the preservation of social order constitute a fundamental issue in Qur'anic and exegetical studies. By emphasizing consultation, enjoining what is right and forbidding what is wrong, sincere counsel, deliberation, and adherence to ethical principles, the Qur'an recognizes the role of society in reforming public affairs while also establishing the principles and limits governing the exercise of this right. Accordingly, exegetical analysis of the relevant verses is essential for clarifying the relationship among freedom of expression, social responsibility, and the cohesion of the Islamic community.

Political and legal developments in the Muslim world, together with the expansion of contemporary discussions concerning governance and public law, have made it necessary to revisit the Qur'anic foundations of criticism of governance. Differences in exegetical interpretations have contributed to varying understandings of the scope and limits of this right. While some scholars emphasize the need for continuous oversight by the Muslim community, others place greater emphasis on preserving communal unity and safeguarding the public interest.

Despite existing research on freedom of expression, enjoining what is right and forbidding what is wrong, and the legitimacy of governance, comparatively little independent attention has been devoted to examining criticism of governance and the right to express opinions on the basis of Shi'i and Sunni exegetical sources. The originality of the present study lies in providing a comparative analysis of the Qur'anic foundations of this right on the basis of the exegetical sources of the two schools. Such an analysis can contribute to the development of comparative exegetical studies and Islamic public law and to the formulation of a model of responsible criticism. Accordingly, employing an analytical-comparative method based on library research and exegetical analysis of relevant verses, this study seeks to answer the following question: How have Shi'i and Sunni exegetes explained the position of criticism of governance and the right to express opinions, and what are the most significant similarities and differences between their views?

Research Findings

A comparative analysis of the relevant verses indicates that both exegetical traditions ground the legitimacy of criticizing governance and the right to express opinions in principles such as consultation, enjoining what is right and forbidding what is wrong, social responsibility, and justice. Nevertheless, differences in their exegetical premises and methods of inference have resulted in differing conceptions of the scope and regulations governing the exercise of this right.

Shi'i exegetes regard criticism of governance as a requirement of justice, public responsibility, and social oversight and maintain that it must be exercised with wisdom, ethical conduct, fairness, and respect for human dignity. Sunni exegetes likewise recognize the principle of criticism but regulate its scope and manner of exercise with particular attention to the preservation of communal unity, the public interest, and the potential social consequences of expressing opinions.

A comparison of the two approaches indicates that their principal differences concern not the fundamental legitimacy of criticism but rather the extent of social oversight and the criteria governing its exercise. Nevertheless, both exegetical traditions view criticism as a responsible right directed toward reforming the exercise of power and safeguarding the interests of society.

The overall comparative analysis demonstrates that the differences between Sunni and Shi'i exegetes primarily concern their interpretive foundations, methods of inference, and criteria for regulating the relationship among freedom of expression, social responsibility, and the public interest, rather than the fundamental legitimacy of criticism itself. Accordingly, both exegetical traditions support a shared model of "*responsible criticism*" grounded in justice, social reform, enjoining what is right and forbidding what is wrong, ethical conduct, and the preservation of the cohesion of the Islamic community.

Conclusion

The findings indicate that, despite differences in exegetical premises, methods of inference, scope, and regulations governing the exercise of the right to criticize, Shi'i and Sunni exegetes share the fundamental position that criticism of governance and the right to express opinions are legitimate and constitute aspects of justice, social reform, and religious responsibility. A comparative analysis of the relevant verses and exegetical views demonstrates that the Qur'an neither absolutely prohibits criticism nor endorses unrestricted freedom of expression. Rather, through its emphasis on consultation, enjoining what is right and forbidding what is wrong, justice, wisdom, ethical conduct, and social responsibility, it establishes a balanced framework for the exercise of "*responsible criticism*." Accordingly, the principal differences among the exegetes concern the limits, conditions, and manner of exercising the right to criticize rather than its fundamental legitimacy.

References

- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad. (1420 AH). *Mafātīḥ al-Ghayb*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Mullā Muḥsin. (1415 AH). *Tafsīr al-Ṣāfi*. Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismāʿīl ibn ʿUmar. (1419 AH). *Tafsīr al-Qurʾan al-ʿAẓīm*. Dār Ṭaybah li-l-Nashr. [In Arabic]
- Javadi Amuli, Abdullah. (1386 SH). *Tasnīm: Tafsīr-i Qurʾan-i Karīm*. Markaz-i Nashr-i Isrāʾ. [In Persian]

- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al. (1379 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Musavi, 'Ali. (1397 SH). "Mafhūm-i Amr bi-l-Ma'rūf va Naqd-i Quḍrat dar *Al-Mīzān* va *Maḥāṭib al-Ghayb*." *Pazhūhish-hā-yi 'Ulūm-i Qur'an va Ḥadīth*, University of Tehran, 11(2), 25–52. [In Persian]
- Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1405 AH). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'an*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1422 AH). *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'an*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1374 SH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'an*. Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]

مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین درباره جایگاه نقد حاکمیت و حق اظهارنظر در آیات قرآن*

فاضله کرمعلی^۱ ID، روح‌الله محمدی^۲ ID و علیرضا صابریان^۳ ID

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران. رایانامه: karamali.fl10@gmail.com
۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی شاهرود، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: r.mohammadi@quran.ac.ir
۳. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران. رایانامه: a.saberian@semnaniau.ac.ir

چکیده

آزادی بیان و حق اظهارنظر، به‌ویژه در حوزه نقد حاکمیت، از مسائل بنیادی اندیشه سیاسی اسلام و از شاخصه‌های جامعه دینی است. قرآن کریم در آیاتی مانند «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸) و «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» (آل عمران: ۱۰۴)، بر مشارکت عمومی، نظارت اجتماعی و ضرورت اصلاح قدرت سیاسی تأکید می‌کند. مسئله اصلی این پژوهش آن است که مفسران شیعه و اهل سنت چگونه حدود و ضوابط آزادی بیان در نقد حاکمیت را تبیین کرده‌اند و مبانی تفاوت دیدگاه آنان چیست؟ این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، بر پایه تفاسیر شاخص شیعه مانند التبیان، مجمع‌البیان، المیزان و تفاسیر برجسته اهل سنت از جمله جامع‌البیان، مفاتیح‌الغیب و الجامع لأحكام القرآن انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مفسران شیعه، بر پایه امامت و فریضه امر به معروف، نقد حاکمان را تکلیفی مستمر و اصلاح‌گرانه در چارچوب عدالت و مصلحت دانسته‌اند، درحالی‌که اهل سنت با تأکید بیشتر بر مصالح عمومی و پیشگیری از فتنه، نقد را در چارچوب حفظ وحدت امت سامان می‌دهند. نتیجه پژوهش، ارائه الگویی قرآنی از «آزادی نقد مسئولانه» است که میان عدالت، شریعت و ثبات اجتماعی توازن برقرار می‌سازد.

کلیدواژگان: آزادی بیان، نقد حاکمیت، امر به معروف و نهی از منکر، بیعت، تفسیر قرآن، شیعه و اهل سنت.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۵ | بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۵ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۶ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

استناد: کرمعلی، فائزه و محمدی، روح‌الله و صابریان، علیرضا. (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین درباره جایگاه نقد حاکمیت و حق اظهارنظر در آیات قرآن، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۲)، ۱۴۲-۱۶۴.
<https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13743.2505>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

آزادی بیان، به ویژه در عرصه نقد حاکمیت، از چالش‌های مهم جوامع اسلامی معاصر است. از یک سو، حفظ اقتدار و انسجام نظام سیاسی ضرورت دارد و از سوی دیگر، حق مردم در اظهارنظر و نقد عملکرد حاکمان نباید نادیده گرفته شود. قرآن کریم و تفاسیر معتبر اسلامی در طول تاریخ، چارچوب‌هایی برای ایجاد توازن میان این دو بُعد ارائه کرده‌اند؛ بازخوانی این چارچوب‌ها می‌تواند فهم میراث دینی را ژرف‌تر سازد و هم در حل مسائل کنونی جوامع اسلامی راه‌گشا باشد.

حاکمیت از ریشه «حکم» به معنای «منع»، بازداشتن و داوری مقتدرانه آمده است؛ چنانکه در لسان‌العرب «الْحُكْمُ تَقْيِضُ الْفَسَادِ وَ مِنْهُ سُمِّيَ الْحَاكِمُ حَاكِمًا لِمَنْعِهِ وَ رَدْعِهِ» ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۲، ص ۱۴۵). در اصطلاح حقوق عمومی، حاکمیت به قدرت عالی و برتر دولت اطلاق می‌شود؛ قدرتی که در قلمرو سرزمینی خود هیچ اراده‌ای فوق آن قرار نمی‌گیرد و مبنای قانون‌گذاری و اجرای آن است (فتاحی زفرقندی، ۱۳۹۲، ص ۵). در ساحت سیاسی نیز، حاکمیت به عنوان اقتدار نهایی و الهی دولت به‌شمار می‌آید که به موجب آن، تنظیم روابط اجتماعی، اعمال قدرت و هدایت جامعه به سوی نظم و عدالت اسلامی ممکن می‌شود.

در این پژوهش، مقصود از نقد حاکمیت، مجموعه ساز و کارهایی است که برای اصلاح قدرت سیاسی و هدایت آن به سوی عدالت به‌کار می‌رود؛ امری که هم نقد شخص حاکم و هم نقد ساختارهای حاکمیتی را دربرمی‌گیرد. نقد حاکم، ناظر به رفتار و تصمیم‌های کارگزار سیاسی است و بر پایه آموزه‌هایی چون «النصيحة لأئمة المسلمين» تبیین می‌شود؛ اما نقد حاکمیت، ناظر به اصول شورا، مسئولیت‌پذیری و کنترل نهادی قدرت است که در آیات قرآن جایگاه گسترده‌تری دارد. از این رو، ادله نقلی بیشتر بر نقد حاکم و آیات بر نقد ساختار دلالت دارند.

مسئله اصلی این پژوهش آن است که قرآن و تفاسیر معتبر، حدود و قیود آزادی بیان در نقد حاکمیت را چگونه ترسیم کرده‌اند. به بیان دیگر، مرزهای مجاز و ممنوع نقد در سنت تفسیری چیست و چگونه می‌توان میان حق اظهارنظر عمومی و ضرورت حفظ اقتدار حکومت تعادل برقرار کرد. از این مسئله، سه پرسش فرعی برمی‌خیزد: تفسیر مفسران شیعه از آزادی نقد حاکمیت چیست؟ مفسران اهل سنت چه دیدگاهی دارند؟ و نقاط اشتراک و افتراق این دو رویکرد در چیست و چه الگویی برای شرایط معاصر می‌توان ارائه داد؟

پژوهش‌های گذشته به‌طور غالب مسئله آزادی بیان را کلی و در قالب مباحث اخلاقی یا فقهی مطرح کرده‌اند. برخی بر جنبه نظری آزادی اندیشه در اسلام تمرکز داشته‌اند (ایروانتی، ۲۰۲۳) و برخی دیگر پیوند آن را با امر به معروف و نهی از منکر بررسی کرده‌اند (نجفی و همکاران، ۲۰۲۱). در حوزه نقد قدرت، آثاری مانند کتاب نقد حاکمان نوشته رحیم سرکار (۱۳۸۹)، پایان‌نامه «نصیحت ائمه مسلمین و نقش آن در تعدیل حاکمیت»

نگارش یافته در دانشگاه تهران (۱۳۹۲)، و مقاله «انتقادپذیری حاکمان و ضرورت نقد مدیران در سیره ی علوی» (محمدی، ۱۳۹۵) مباحث ارزشمندی در زمینه لزوم نقد کارگزاران سیاسی مطرح کرده‌اند. با این حال، اکثر این آثار رویکردی تاریخی-اخلاقی دارند و کمتر به تحلیل تفسیری آیات قرآن یا مقایسه تطبیقی دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل تفسیری و رویکرد تطبیقی، در پی تبیین مبانی و قلمرو نقد حاکمیت از منظر دو سنت تفسیری بوده و از این جهت، افق تازه‌ای را در مقایسه مبانی قرآنی نقد قدرت می‌گشاید. از این رو، نوآوری این پژوهش در رویکرد تطبیقی-تفسیری آن و تحلیل نظام‌مند آیات در دو سنت شیعه و اهل سنت است؛ رویکردی که در آثار پیشین مورد توجه قرار نگرفته است. بنابراین، پژوهش‌های تطبیقی که در آن دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت را به‌طور نظام‌مند در زمینه نقد حاکمیت تحلیل شود، نادر است. همین خلأ، ضرورت مطالعه‌ای جامع را آشکار می‌کند تا علاوه بر بازخوانی تفاسیر کلاسیک، یافته‌های معاصر را نیز در چارچوبی تطبیقی سامان دهد.

بررسی آیات قرآن بیانگر آن است که آزادی بیان به معنای امکان اظهارنظر در مسائل اجتماعی و سیاسی که در قرآن با آموزه‌هایی چون شورا (شوری: ۳۸) و امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران: ۱۰۴) پیوند دارد. شورا، سازوکار قرآنی برای مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و سیاسی است (شوری: ۳۸). امر به معروف و نهی از منکر: وظیفه اجتماعی و دینی برای اصلاح جامعه از طریق تذکر و نقد رفتارهای ناصواب است (آل عمران: ۱۱۰). در این ساز و کار به‌گونه‌ای از آزادی بیان که به بررسی و ارزیابی عملکرد حاکمان با هدف اصلاح امور و جلوگیری از فساد می‌پردازد، نقد حاکمیت گفته می‌شود. به این مسئله در روایات نبوی و علوی نیز اشاره شده است که بنیان نظری نقد حاکمیت در سنت اسلامی را شکل می‌دهند. پیامبر اکرم (ص) فرمود: «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ عَدْلٍ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ»؛ ترجمه: «برترین جهاد، گفتن سخن عدالت در برابر حاکم ستمگر است». (احمد بن حنبل، مسند، ج ۳، ص ۱۹). در نهج‌البلاغه نیز امام علی (ع) فرمود: «فَلَا تَكْفُوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقِّ أَوْ مَشُورَةٍ بِعَدْلٍ» (خطبه ۳۴) و «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ أَعْوَجًا فَلْيَقْمِهِ» (خطبه ۲۱۷). این روایات در کنار آیات «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ يُنْهَكُمُ» و «يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» مبنای نظری مشترک نقد قدرت در اسلام را تشکیل می‌دهند.

براین اساس، مفسران شیعه با استناد به ولایت الهی و جایگاه امام معصوم (ع)، نقد حاکم را نه تنها به‌عنوان یک حق اجتماعی، بلکه به‌عنوان یک تکلیف دینی تلقی کرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۹، ص ۲۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۵۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۶۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷). در این زمینه، شیخ طوسی در التبیان "شورا" را به‌عنوان یکی از ارکان اساسی برای قوام امت اسلامی معرفی می‌کند (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۹، ص ۲۵۹)؛ و طبرسی در مجمع‌البیان نقد حاکم را مصداق «نصیحت ائمه مسلمین» می‌داند

(طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۵۸). پس از او، علامه طباطبایی در المیزان "شورا" را ابزاری برای نظارت بر قدرت و جلوگیری از استبداد معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۷۲)؛ و آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه استمرار این حق را در عصر غیبت ضروری می‌شمارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷). بدین سان، نقد حاکمیت در مکتب شیعی، ابزاری برای پاسداری از عدالت و سلامت جامعه تلقی می‌شود.

در دیدگاه اهل سنت نیز روایاتی چون «الدین النصیحة...» و سیره ابن عباس و ابوذر مبنای «نصیحت ائمه مسلمین» تلقی شده است (مسلم، صحیح مسلم، حدیث ۵۵). طبری "شورا" را عامل عدالت و مشروعیت حکومت می‌داند (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱)؛ و فخر رازی آن را «واجب عقلی و شرعی» خوانده، اطاعت از حاکم را مشروط به تبعیت از خدا می‌داند (رازی، ۱۴۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷). قرطبی نقد حاکم را واجب می‌شمارد، مشروط بر آنکه موجب فتنه نشود (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹) و ابن کثیر نیز با استناد به حدیث «أفضل الجهاد كلمة حق عند سلطان جائر»، آن را مرتبه‌ای از جهاد می‌داند (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۱۲۲). از این رو، این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای و با تکیه بر تفاسیر شاخص شیعه همچون التبیان، مجمع البیان و المیزان و نیز تفاسیر برجسته اهل سنت مانند جامع البیان طبری، مفاتیح الغیب فخر رازی و تفسیر ابن کثیر، به عنوان منابع اصلی برگزیده شده‌اند. معیار انتخاب، جایگاه مرجعیت و اثرگذاری این آثار در سنت تفسیری اسلامی بوده است. داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شد تا شباهت‌ها و تفاوت‌ها روشن شود.

اهمیت آزادی بیان و نقد حاکمیت در قرآن از منظر مفسران

آزادی بیان در قرآن کریم در پیوندی نزدیک با دو اصل «شورا» و «امر به معروف و نهی از منکر» تبیین شده است. آیات «وَأْمُرْهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸) و «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» (آل عمران: ۱۰۴) بر مشارکت و نظارت عمومی در اداره جامعه دلالت دارند و نشان می‌دهند نقد صاحبان قدرت، حقی اجتماعی و تکلیفی دینی است. مفسران شیعه و اهل سنت نیز با استناد به این آیات و روایات نبوی، حدود و شیوه‌های آزادی بیان را تبیین کرده‌اند؛ از این رو، واکاوی تطبیقی دیدگاه آنان با توجه به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی هر دوره، برای فهم دقیق‌تر این مفهوم در قرآن ضروری است.

مفسران شیعه و اهل سنت با توجه به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی دوران خود، برداشت‌های گوناگونی از

این آیات ارائه کرده‌اند:

در مکتب شیعه

در مکتب تفسیری شیعه، «نقد حاکمیت» در امتداد دو اصل بنیادین یعنی ولایت الهی و فریضه امر به معروف و نهی از منکر تبیین می‌شود؛ دیدگاهی که از نخستین قرون شکل گرفته و در بستر تاریخی خود تکامل یافته است.

- شیخ طوسی (قرن ۵ هجری) در التبیان فی تفسیر القرآن، "شورا" را رکن قوام امت اسلامی دانسته و تصریح می‌کند «امر به معروف و نهی از منکر» تنها ناظر به رفتار فردی نیست، بلکه شامل عملکرد حاکمان نیز می‌شود (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۹، ص ۲۵۹). او ذیل آیه «وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» وظیفه امر را در بازگرداندن حاکم از انحراف و مقابله با عدول از عدالت می‌داند.

- طبرسی (قرن ۶ هجری) در مجمع البیان با استناد به آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» (آل عمران: ۱۰۴) و احادیثی چون «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حَقٍّ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ» و «النَّصِيحَةُ لِأُئِمَّةِ الْمُسْلِمِينَ»، نقد صاحبان قدرت را نه تنها جایز بلکه واجب می‌داند، مشروط بر حفظ نیت اصلاحی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۵۸).

- فیض کاشانی (قرن یازدهم هجری) در تفسیر الصافی آزادی بیان در نقد قدرت را بخشی از تکلیف ایمانی می‌داند و می‌نویسد: «بر اهل ایمان است که امام یا امیر خود را خیرخواهی کنند و اگر در او انحرافی دیدند، به عدل بازخوانند» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۲۱۱).

- علامه طباطبایی (قرن ۱۴ هجری) در المیزان فی تفسیر القرآن شورا را ساز و کاری اجتماعی برای پیشگیری از استبداد دانسته و ریشه آن را در نیاز انسان به نظارت متقابل می‌بیند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۶۷). وی ذیل آیه «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء: ۵۹) تصریح دارد اطاعت از اولی الامر مشروط به عدالت است؛ ازاین‌رو نقد حاکم ظالم واجب است (همان، ج ۴، ص ۳۸۳).

- مکارم شیرازی (معاصر) در تفسیر نمونه ضمن شرح آیات شورا و امر به معروف، بر کارکرد اجتماعی آزادی بیان تأکید کرده و می‌نویسد: «آزادی بیان در اسلام تا آنجا گسترده است که مردم حق دارند عالی‌ترین مقام جامعه را نصیحت و نقد کنند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷).

امام علی (ع) نیز در خطبه ۳۴ نهج البلاغه می‌فرماید: «فَلَا تَكْفُرُوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقٍّ أَوْ مَشُورَةٍ بِعَدْلٍ»؛ بدین معنا که جامعه اسلامی نباید از گفتن حق یا ارائه مشورت عادلانه باز ایستد.

به‌باور مفسران شیعه (فیض کاشانی، ۱۴۱۳ ق؛ طباطبایی، ۱۴۱۶ ق؛ بحرانی، ۱۴۲۰ ق؛ حویزی، ۱۴۲۱ ق)، مجموعه این روایات نشان می‌دهد که «نَصِيحَةُ الْحَاكِمِ» فقط حقی فردی نیست، بلکه وظیفه‌ای اجتماعی

برای صیانت از عدالت و سلامت امت اسلامی است. از این رو، سکوت در برابر ظلم، "تَرْكُ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ" و خیانت به مصالح جامعه دینی تلقی می‌شود.

برای تعمیم این دیدگاه‌ها به «رویکرد مکتب شیعه»، لازم است علاوه بر تفاسیر یاد شده، دیگر منابعی مانند تفسیر الصّافی (فیض کاشانی)، الثّبرهان فی تفسیر القرآن (بحرانی)، نُورُ الثَّقَلَین (حویزی)، و نیز پژوهش‌های معاصر همچون مقاله‌های «جایگاه شورا در نظام اسلامی» (حسینی، ۱۳۹۸) و «مبانی قرآنی نقد قدرت» (صدرزاده، ۱۴۰۱) مورد توجه قرار گیرد. بررسی این آثار نشان می‌دهد که نقد و نظارت بر قدرت در اندیشه تفسیری شیعه، ریشه در مبانی توحید، عدالت و مسئولیت اجتماعی دارد.

در مکتب اهل سنت

در مکتب تفسیری اهل سنت، «نصیحت حاکمان» و «امر به معروف نسبت به قدرت سیاسی» جایگاهی مهم دارد؛ اما این آموزه بر اساس حفظ مصلحت و وحدت امت تفسیر شده است. سیر تاریخی تفاسیر از قرن سوم تا امروز نشان می‌دهد که نگاه مفسران از برداشت اخلاقی صرف به برداشت اجتماعی و نهادی تحول یافته است.

- محمد بن جریر طبری (قرن ۳ و ۴) در جامع البیان ذیل آیه «وَأْمُرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸)، شورا را ویژگی بنیادین امت اسلامی می‌داند و بی‌اعتنایی به آن را موجب زوال عدالت و مشروعیت سیاسی می‌شمارد (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱).

- فخر رازی (قرن ۶) در مفاتیح الغیب، شورا را واجب شرعی و عقلی دانسته و در تفسیر آیه «أَطِيعُوا اللَّهَ...» (نساء: ۵۹) تصریح می‌کند که اطاعت از اولی الامر مادامی است که با حکم الهی مخالفت نکند؛ از این رو، امت باید حاکم ظالم را نهی کند (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷).

- قرطبی (قرن ۷) در الجامع لأحكام القرآن ذیل آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ...» (آل عمران: ۱۰۴)، تشکیل نهادی برای نظارت بر جامعه و نصیحت حاکمان را لازم می‌داند و با استناد به احادیث «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حَقٍّ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ» و «مَنْ رَأَىٰ مِنْكُمْ مُنْكَرًا...» تأکید می‌کند که نهی از منکر شامل حاکمان نیز هست، گرچه باید حکیمانه انجام گیرد (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹).

- ابن کثیر (قرن ۸) در تفسیر القرآن العظیم، نقل حدیث فوق را نشانه شجاعت ایمانی دانسته و تصریح می‌کند که نصیحت باید خیرخواهانه و در خفا باشد تا موجب فتنه نشود (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۱۲۲).

- بیضاوی (قرن ۷) در انوار التنزیل میان اطاعت و نصیحت توازن برقرار کرده و حق امت در مطالبه عدالت و مشورت از حاکم را از مقاصد شریعت می‌داند (بیضاوی، ۱۴۱۷ ق، ج ۵، ص ۲۱۷).

در منابع اهل سنت، نقد حاکمان با احادیث نبوی پشتیبانی شده است؛ از جمله:

حدیث «الدين النصيحة» در صحیح مسلم (کتاب الايمان، حدیث ۵۵) که اساس فکری «نصیحت ائمه المسلمين» است و نزد محدثان صحیح و متواتر دانسته شده است. طبری و قرطبی بر پایه همین حدیث، نصیحت حاکمان را وظیفه‌ای شرعی می‌دانند.

حدیث «أفضل الجهاد كلمة حق عند سلطان جائر» در مسند احمد (ج ۳، ص ۱۹) و سنن ابی داود (حدیث ۴۳۴۴)، اعتراض در برابر ظلم سیاسی را مرتبه‌ای از جهاد مدنی می‌شمارد، مشروط بر رعایت مصلحت امت. حدیث «من رأى منكم منكراً فليغيره بيده...» (صحیح مسلم، کتاب الايمان، حدیث ۷۸) نیز مبنای اصلاح اجتماعی و سیاسی است، ولی مفسران اقدام عملی علیه حاکم را مشروط به پرهیز از فتنه و خون‌ریزی می‌دانند. این مجموعه احادیث، پایه نظری «نقد مسئولانه حاکمیت» را در مکتب اهل سنت بنا نهاده و مفسران کوشیده‌اند میان «وظیفه اصلاح» و «حفظ وحدت امت» تعادل برقرار کنند. در تفاسیر متأخر چون روح المعانی آلوسی (قرن ۱۳) بر تذکر علما به حاکمان و وجوب نصیحت علنی در صورت ظلم تأکید شده است (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲۳، ص ۹۸). در تفاسیر معاصر مانند فی ظلال القرآن سید قطب و المنار رشیدرضا نیز مفهوم شورا و امر به معروف با آزادی سیاسی و مشارکت مدنی پیوند خورده است.

در نتیجه، برآیند تفاسیر اهل سنت از قرن سوم تا امروز چنین است: نقد قدرت سیاسی و گفتن حق در برابر سلطان، بخشی از ایمان و خیرخواهی اجتماعی است؛ اما این نقد باید در چارچوب مصلحت امت، اجتناب از فتنه و رعایت ادب اسلامی انجام شود. براین اساس، آزادی بیان در مکتب اهل سنت با دو قید بنیادین تعریف می‌شود: حفظ مصالح عمومی و وحدت امت اسلامی.

اهمیت آزادی بیان و نقد حاکمیت در روزگار معاصر

در روزگار کنونی، بازخوانی آیات و تفاسیر قرآنی درباره آزادی بیان و نقد حاکمیت، بیش از هر زمان ضرورت دارد؛ زیرا جوامع اسلامی با دو چالش هم‌زمان روبه‌رو هستند: از یک سو استبداد سیاسی و تمرکز قدرت، و از سوی دیگر، سوء برداشت از آزادی بیان که گاه به بی‌نظمی و هتک حرمت دینی می‌انجامد.

پیوند شورا و مشارکت عمومی با نظام‌های مردم سالار معاصر

در آیات شورا (شوری: ۳۸) و امر به معروف (آل عمران: ۱۰۴)، قرآن بر گفت‌وگوی جمعی در تصمیم‌سازی‌ها تأکید دارد. این مبانی پشتوانه‌ای قرآنی برای نظریه‌های مشارکت مدنی و نظارت عمومی در حکومت‌های امروز است. مفسرانی چون طوسی، طباطبایی و رازی، شورا را نه توصیه‌ای اخلاقی، بلکه ساز و کاری برای مهار استبداد دانسته‌اند. بدین سان، «حق اظهارنظر» در جامعه دینی همان نقش شورا در صدر اسلام را ایفا می‌کند: ابزاری برای مشارکت عمومی و کنترل قدرت.

بازتعریف نقد حاکمیت در چارچوب عدالت و اخلاق عمومی

در اندیشه مفسران فریقین، نقد قدرت اگر با نیت اصلاح و خیرخواهی باشد، عبادت است. امروزه با گسترش رسانه‌ها، این آموزه مبنای نقد اخلاقی و مسئولانه قدرت است. بر پایه **المیزان و الجامع لأحكام القرآن**، نقد حاکم نه وظیفه‌ای خاص نخبگان، بلکه تکلیفی همگانی است که باید با ادب گفتار، امانت در نقل و پرهیز از فتنه همراه باشد. این اصل با نظریه‌های معاصر «حکمرانی پاسخ‌گو» و «نظارت مردمی» قابل انطباق است.

ضرورت بازتفسیر امر به معروف در بستر اجتماعی امروز

امر به معروف و نهی از منکر در تفاسیر شیعه و اهل سنت بنیان اخلاقی آزادی نقد است. در عصر جدید، این فریضه در قالب نهادهای مدنی و شوراهای نظارتی می‌تواند تحقق یابد. چنانکه امام علی (ع) فرمود: «فلا تَكْفُوا عن مقالة بحق أو مشورة بعدل» (نهج البلاغه، خطبه ۳۴)، بیان حق و مشورت عادلانه نه تنها وظیفه‌ای فردی، بلکه ساز و کار سلامت اجتماعی است.

جمع‌بندی این سه محور نشان می‌دهد آموزه‌های قرآنی درباره آزادی بیان و نقد قدرت، ظرفیت بالایی برای پاسخ‌گویی به نیازهای امروز دارند. اگر در چارچوب عدالت، اخلاق و مصلحت عمومی بازخوانی شوند، می‌توانند الگویی از آزادی نقد مسئولانه ارائه دهند که نه به استبداد می‌انجامد و نه هرج و مرج؛ بلکه جامعه‌ای می‌سازد که در آن «بیان آزاد» ضامن عدالت، اصلاح و هم‌بستگی دینی است.

مصادیق قرآنی نقد حاکمیت و حق اظهارنظر

قرآن کریم به عنوان منبع اصلی شریعت و اندیشه سیاسی اسلام، چارچوب‌هایی برای تعامل مردم و حاکمان ارائه کرده است. مفاهیمی چون شورا، امر به معروف و نهی از منکر، نصیحت ائمه مسلمین و ادب گفتار، همگی به نوعی با حق اظهارنظر و نقد حاکمیت پیوند دارند. تحلیل این مفاهیم براساس آیات کلیدی، بنیان نظری لازم را برای مطالعه دیدگاه مفسران و رویکردهای کلامی و فقهی فراهم می‌سازد.

آیه شورا و اصل مشارکت در تصمیم‌گیری

آیه «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ» (شوری: ۳۸) از بنیادی‌ترین نصوص قرآنی درباره مشارکت مردم در تصمیم‌گیری و نقد قدرت است. این آیه در زمانی نازل شد که جامعه نوپای مدینه از مرحله شخص محوری به نهادینه‌سازی تصمیم جمعی گذر می‌کرد؛ از این رو، مفسران آن را مبنای «اصل مشارکت عمومی» و راهی برای مهار استبداد دانسته‌اند.

در میان مفسران شیعه، شیخ طوسی در التبیان شورا را «از خصال اهل ایمان و از اسباب انتظام امور امت» دانسته و تأکید می‌کند که مؤمنان موظف به مشورت‌اند تا از خطا و انحراف حاکمان پیش‌گیری شود (طوسی،

۱۴۰۹ ق، ج ۹، ص ۲۵۹). طبرسی در مجمع‌البیان شورا را نشانه اعتماد قرآن به خرد جمعی دانسته و می‌نویسد: شورا نوعی ضمانت اجتماعی است تا هیچ حاکمی خودکام نباشد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۷۲). علامه طباطبایی در المیزان با رویکردی فلسفی‌تر، شورا را نه فقط روشی اجرایی، بلکه تجلی طبیعت اجتماعی انسان و ابزار رشد عقل جمعی می‌داند. به گفته او، تعبیر «أمرهم» نشانگر مالکیت مردم بر سرنوشت خویش و مبنای مسئولیت آنان در نظارت و نقد قدرت است؛ هر نظامی که شورا را کنار نهد، از مسیر فطرت و شریعت منحرف می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۶۷).

در میان مفسران اهل سنت، طبری در جامع‌البیان شورا را نماد «تکریم امت اسلامی» و وجوب مشورت در اداره امور می‌داند و یادآور می‌شود که پیامبر (ص) با وجود عصمت، با اصحاب خود مشورت می‌کرد تا امت پیام‌زاد اداره جامعه بدون رأی جمعی روا نیست (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱). فخر رازی در مفاتیح‌الغیب شورا را واجب شرعی و عقلی دانسته و ترک آن را مصداق ظلم و استبداد می‌شمارد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷).

مقایسه تفاسیر فریقین نشان می‌دهد هر دو مکتب بر سه اصل اتفاق دارند:

۱. شورا نشانه ایمان و برخاسته از فطرت اجتماعی انسان است.
۲. هدف آن پیش‌گیری از انحراف و خودکامگی حاکمان است.
۳. مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌ها، حقی الهی و تکلیفی اجتماعی به‌شمار می‌آید.

آیات امر به معروف و نهی از منکر

آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۰۴) مسئولیت اجتماعی را در قالب «دعوت به خیر»، «امر به معروف» و «نهی از منکر» ترسیم می‌کند. تحقق این وظیفه، مستلزم امکان نقد و آزادی بیان در جامعه است. از منظر مفهومی، «معروف» ناظر به اموری است که عقل و شرع آن را پسندیده می‌دانند و «منکر» بر امور ناپسند و خلاف معیارهای عقلانی و شرعی اطلاق می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۵۸). با توجه به اطلاق مفهوم «منکر»، انحراف‌های قدرت و ظلم سیاسی نیز ذیل آن قرار می‌گیرند و بنابراین نقد حاکمان، یکی از مصادیق بارز نهی از منکر خواهد بود.

آیه اطاعت و ارجاع به خدا و رسول

آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ» (نساء: ۵۹) از بحث برانگیزترین آیات سیاسی قرآن است. در ظاهر، آیه بر وجوب اطاعت از خدا، رسول و اولی الامر دلالت دارد، اما تعبیر «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ» حدود این اطاعت را مشخص می‌کند. مفسران فریقین تصریح کرده‌اند که اطاعت از اولی الامر مطلق نیست و تنها در صورت سازگاری با حکم

الهی و سنت پیامبر (ص) اعتبار دارد؛ از این رو، آیه به طور مستقیم با مفهوم «نقد قدرت» و «حق اعتراض در برابر انحراف حاکم» ارتباط می‌یابد.

در میان مفسران شیعه، شیخ طوسی در التبیان اطاعت از اولی الامر را هنگامی واجب می‌داند که آنان منصوب از جانب خدا یا نایب امام معصوم باشند (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۲۵۶). وی تعبیر «مِنْكُمْ» را نشانه پیوند حاکمان با امت و نفی سلطه مطلق می‌داند. علامه طباطبایی در المیزان توضیح می‌دهد که تکرار فعل «أَطِيعُوا» پیش از نام خدا و رسول و حذف آن پیش از «اولی الامر» بیانگر تفاوت نوع اطاعت است؛ بدین معنا که اطاعت از خدا و رسول مطلق، و از اولی الامر مشروط به پیروی از وحی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۴۵). به نظر او، آیه نظامی مسئولانه را ترسیم می‌کند که در آن نقد و ارجاع به معیار الهی در صورت اختلاف مجاز است. در مکتب اهل سنت، فخر رازی در مفاتیح الغیب این آیه را مبنای رابطه امت و حاکم دانسته و با استناد به حدیث «لا طاعة لمخلوق فی معصية الخالق» تأکید می‌کند که اطاعت از اولی الامر در صورت امر به معصیت جایز نیست و امت حق مقاومت دارد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۴۴). قرطبی نیز در الجامع لأحكام القرآن با بررسی شأن نزول آیه، «اولی الامر» را شامل علما، امرا و اصحاب رأی دانسته و معتقد است تعبیر «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ» بر لزوم گفت‌وگو و بازگشت به معیار الهی دلالت دارد (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۵، ص ۲۵۷). از نظر او، این امر مجوزی برای نقد و مطالبه پاسخ از حاکمان در چارچوب دین است.

برآیند تفاسیر فریقین نشان می‌دهد که آیه اطاعت نه تأسیس اطاعت مطلق، بلکه ترسیم نظامی نظارتی میان امت و حاکمان است؛ به گونه‌ای که مشروعیت اطاعت، مشروط به التزام به قانون الهی و عدالت می‌شود. بنابراین، این آیه ضمن تأکید بر اطاعت، مسیر اعتراض و نقد مسئولانه را نیز گشوده است؛ هرگاه حاکم از حدود الهی عدول کند، امت موظف است با ارجاع به خدا و رسول، حق را مطالبه نماید. این همان مبنای قرآنی «آزادی نقد در چارچوب شریعت» است که مفسران کلاسیک و معاصر بر آن تأکید کرده‌اند.

آیات ادب گفتار و مجادله احسن

آیات «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (نحل: ۱۲۵) و «لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ ... وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ» (حجرات: ۱۱-۱۲) شیوه بیان نقد و گفت‌وگو را در چارچوب اخلاقی و انسانی مشخص می‌سازند. از منظر مفهومی، نقد در قرآن کریم زمانی معتبر است که همراه با حکمت، اخلاق نیکو و احترام به کرامت انسانی باشد. آیه ۱۲۵ سوره نحل بر لزوم استفاده از حکمت و موعظه حسنه تأکید دارد، یعنی حتی در مواردی که ممکن است مخالف یا منتقد باشیم، باید سخن را به گونه‌ای مطرح کنیم که برای طرف مقابل قابل قبول و اثرگذار باشد. همچنین، آیه ۱۱ سوره حجرات به صراحت از تمسخر، بدگویی و قضاوت‌های منفی بر ضد دیگران نهی می‌کند و آداب رفتاری و گفتاری را در نقد مشخص می‌سازد.

در نتیجه، قرآن نه تنها اصل نقد و اعتراض را تأسیس می‌کند، بلکه شیوه و قالب آن را نیز محدود به چارچوب‌هایی اخلاقی و دینی می‌سازد. در این چارچوب، تفاوت بین نقد سازنده و اعتراض مخرب به وضوح تبیین شده است. مفسران قرآن در ذیل آیاتی مانند «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (نحل: ۱۲۵) و «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (انعام: ۱۰۸)، بر این نکته تأکید کرده‌اند که گفت‌وگوی دینی و اجتماعی باید با رعایت ادب و حفظ حرمت طرف مقابل همراه باشد.

علامه طباطبایی در المیزان ذیل آیه «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (نحل: ۱۲۵)، دعوت به حق را مشروط به «حکمت» و «موعظه نیکو» دانسته و روش قرآنی در نقد و گفت‌وگو را مبتنی بر اقناع عقل و حفظ کرامت انسان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۴۸). وی تأکید دارد که گفتار تند و تحقیرآمیز نه تنها اثر تربیتی ندارد، بلکه موجب عناد و انکار می‌شود. قرطبی نیز در الجامع لأحكام القرآن ذیل آیه «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (انعام: ۱۰۸) تصریح می‌کند که قرآن حتی از اهانت به باطل‌پرستان نهی کرده است تا نزاع به دشمنی و کینه‌ننجامد (قرطبی، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۱۲۳). بر پایه این دو تفسیر، «نقد سازنده» نقدی است که با حکمت، انصاف و خیرخواهی همراه باشد و از مسیر احترام و حقیقت‌جویی خارج نشود؛ بدین‌سان، قرآن چارچوبی الهی برای آزادی بیان مسئولانه ترسیم می‌کند که از هر دو افراط قدرت‌ورزی و بی‌اخلاقی در نقد جلوگیری می‌نماید.

تحلیل اجتماعی آیات نقد حاکمیت و حق اظهار نظر از منظر مفسران فریقین

مفسران شیعه

پس از تبیین مبانی قرآنی و اخلاقی آزادی بیان و نقد قدرت، اکنون لازم است دیدگاه مفسران شیعه درباره این مسئله بررسی شود تا ابعاد نظری و روشی آن روشن گردد. مراد از «مکتب تفسیری شیعه» در اینجا، مجموعه رویکردهایی است که در آثار تفسیری برجسته این مکتب از التبیان شیخ طوسی تا المیزان علامه طباطبایی درباره نسبت «امت و حاکم» و حق اظهار نظر در برابر قدرت بیان شده است.

بررسی این مسئله در اندیشه مفسران شیعه نیازمند واکاوی در سه سطح زیر است:

از رهگذر این تقسیم‌بندی می‌توان دریافت که چگونه مفسران شیعه، با تکیه بر آموزه‌های قرآن و سنت، هم حق نقد را به‌عنوان یک وظیفه ایمانی تبیین کرده‌اند و هم مرزهای اخلاقی آن را برای حفظ ثبات و عدالت اجتماعی ترسیم نموده‌اند.

مبانی مشروعیت نقد حاکمیت

مشروعیت نقد در اندیشه مفسران شیعه بر مبانی ای چون ولایت فقیه، شورا و امر به معروف و نهی از منکر استوار است.

• **شورا:** شیخ طوسی در التبیان شورا را نه توصیه ای مستحب، بلکه روشی الزامی در تصمیم گیری اجتماعی و بخشی از هویت امت اسلامی می داند (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۹، ص ۲۵۹). علامه طباطبایی در میزان شورا را رکن حیات اجتماعی و مانع استبداد معرفی می کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۶۷).

• **امر به معروف و نهی از منکر:** فیض کاشانی در الصافی این فریضه را شامل همه طبقات، حتی حاکمان می داند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۴۲). جوادی آملی در تسنیم نیز مشروعیت نقد را مبتنی بر این اصل الهی دانسته و تأکید دارد که هیچ مقامی از اصلاح و بازخواست مصون نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۹، ص ۳۱۵).

• **ولایت فقیه و نظارت عمومی:** مکارم شیرازی و سبحانی در تفاسیر خود یادآور می شوند که ولایت فقیه هرچند مشروع و الهی است، اما به معنای مصونیت از نقد نیست و پذیرش نظارت مردمی بخشی از تحقق آن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷؛ سبحانی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۱۲). در نتیجه، نقد حاکمیت در اندیشه شیعی نه امری ثانوی، بلکه برخاسته از بنیان های مشروعیت سیاسی است.

گستره نقد حاکمیت

از نگاه مفسران شیعه، نقد حاکمیت شامل همه مراتب قدرت، حتی عالی ترین مقام های سیاسی و دینی است.

• **شمول همگانی:** علامه طباطبایی در تفسیر آیه «وَأْمُرْهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸) آن را ناظر به نظارت امت بر رهبران می داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۶۷).

• **لزوم نقد حتی در شرایط دشوار:** شیخ طوسی تصریح دارد که اگر نقد موجب فتنه نشود، ترک آن جایز نیست (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۴۰۲).

• **حدود نقد:** آیت الله مکارم شیرازی و آیت الله سبحانی بر ضرورت رعایت مصالح کلان امت تأکید دارند و هشدار می دهند که نقد نباید به تفرقه و آشوب منتهی شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷؛ سبحانی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۱۲).

بنابراین، نقد حاکمان در مکتب شیعه به عنوان یک تکلیف دینی و اجتماعی همگانی است، اما این نقد باید در چارچوب عدالت، مصالح عمومی و اصول اخلاقی همچون حکمت و مصلحت اجتماعی انجام شود.

شیوه نقد و آداب آن

مفسران شیعه بر روش اخلاقی و هدفمند نقد تأکید ویژه دارند:

- رعایت اخلاق و کرامت انسانی: فیض کاشانی نقد را زمانی مفید می‌داند که به اصلاح انجامد، نه اختلاف (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۴۲).
 - حکمت و موعظه حسنه: آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر آیه «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (نحل: ۱۲۵) نقد را مشروط به منطق و خیرخواهی می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲۲، ص ۱۴۵).
 - عدالت و مصلحت اجتماعی: آیت الله جوادی آملی نیز نقد را هنگامی سازنده می‌داند که بر عدالت و عقلانیت اجتماعی استوار باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۹، ص ۳۱۵).
- بر این اساس، نقد در اندیشه شیعه بر سه اصل اخلاق، حکمت و مصلحت اجتماعی استوار است.

جمع‌بندی و تحلیل

دیدگاه مفسران شیعه درباره مشروعیت نقد، بر پایه ولایت فقیه، شورا و امر به معروف و نهی از منکر استوار است. در پژوهش‌های جدید، این مبانی در پیوند با مفاهیم دموکراسی و حاکمیت قانون بازخوانی شده است. آیت الله جوادی آملی و علامه طباطبایی بر نقش اجتهاد جمعی و نظارت عمومی تأکید دارند و شورا را ابزاری برای بازخورد امت به حاکمان می‌دانند (رضوی، ۱۴۰۳، ص ۲۱۰؛ طاهری خرم‌آبادی، ۱۴۰۴، ص ۹۵).

فقیهان معاصری چون طاهری خرم‌آبادی نقد را علاوه بر تکلیف دینی، ضرورتی اجتماعی و حقوقی در عصر جدید می‌دانند (حسینی، ۱۴۰۲، ص ۱۰۵). این رویکرد، مشروعیت نقد را در پیوند با عدالت اجتماعی و عقلانیت جمعی توجیه می‌کند.

در نتیجه، نقد حاکمیت در اندیشه فقهی و اجتماعی شیعه ابزاری اصلاحی و نظارتی است که در چارچوب عدالت، مصالح عمومی و مشارکت امت معنا می‌یابد و به تقویت کارآمدی حکومت و پایداری نظم اجتماعی منجر می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۸، ص ۳۷؛ سبحانی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۱۲).

مفسران اهل سنت

بر اساس منابع تفسیری اهل سنت، می‌توان دیدگاه‌ها را در سه دسته کلی بررسی کرد: مبانی مشروعیت و جایگاه نقد، گستره نقد و وظیفه امت، و شیوه نقد و رعایت مصلحت. این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی اهل سنت از همان قرون اولیه تا امروز، با وجود تفاوت‌های فقهی و کلامی، همواره به نوعی برای نقد حاکمیت جایگاه دینی و اجتماعی قائل بوده است.

مبانی مشروعیت و جایگاه نقد

مفسرانی چون طبری و ابن کثیر، مشروعیت سیاسی را مبتنی بر بیعت و رضایت عمومی دانسته‌اند و شورا را نه توصیه‌ای اخلاقی، بلکه بنیانی برای تحقق مشروعیت حکومت اسلامی معرفی کرده‌اند. طبری در تفسیر آیه «وَأَقْرَهُمُ سُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸)، شورا را ویژگی ذاتی جامعه ایمانی می‌داند و با استناد به سیره پیامبر (ص) در مشورت با اصحاب، آن را الگویی پایدار برای اداره حکومت معرفی می‌کند. او معتقد است بی‌اعتنایی حاکم به شورا به معنای نادیده گرفتن یکی از اصول اسلامی و در نتیجه، سلب مشروعیت است. طبری در تأیید این برداشت، به روایاتی از سیره پیامبر (ص) استناد کرده است که در تصمیم‌های مهمی چون جنگ اُحد و احزاب با اصحاب مشورت می‌کرد. وی این سنت نبوی را شاهد می‌گیرد که اداره جامعه بر پایه رأی جمعی و پرهیز از استبداد رأی استوار است (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱). ابن کثیر نیز همین دیدگاه را دارد و شورا را ضامن مشروعیت اجتماعی حاکمیت معرفی می‌کند. وی تصریح می‌نماید که در صورت بی‌توجهی حاکمان به اصل شورا، امت اسلامی نه تنها حق، بلکه وظیفه دارد اعتراض کرده و خواهان بازگشت حکومت به معیارهای قرآنی شود (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۱۲۲).

گستره نقد و وظیفه امت

قرطبی و فخر رازی دامنه نقد حاکمیت را در پیوند با فریضه امر به معروف و نهی از منکر تبیین کرده‌اند. قرطبی ذیل آیه «وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» (آل عمران: ۱۰۴) تصریح می‌کند که نظارت بر حاکمان از وظایف امت است و در صورت انحراف آشکار، نقد سلطان جائر جایز خواهد بود، مشروط بر پرهیز از فتنه (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹). فخر رازی نیز شورا را مقتضای عقل و شرع دانسته و تأکید می‌کند که مخالفت با حاکم منحرف از مصالح امت، وظیفه‌ای شرعی است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷). براین اساس، در نگاه این مفسران، نقد قدرت نه حقی فردی، بلکه مسئولیتی جمعی برای پاسداری از عدالت و سلامت جامعه اسلامی است.

شیوه نقد و رعایت مصلحت

نکته مشترک در میان همه این مفسران، تأکید بر رعایت اخلاق و مصلحت در نقد است. آنان معتقدند که نقد مشروع زمانی ارزشمند است که هم هدف اصلاحی داشته باشد و هم از ایجاد فتنه و بحران اجتماعی جلوگیری کند.

ابن کثیر با استناد به حدیث مشهور «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةٌ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ»، که در منابع معتبر اهل سنت از جمله مسند احمد بن حنبل (ج ۳، ص ۱۹)، سنن ابی داود (حدیث ۴۳۴۴) و جامع ترمذی (حدیث ۲۱۷۴) آمده، مشروعیت و فضیلت نقد قدرت سیاسی را تبیین کرده است. این حدیث از نظر سند در مرتبه «حسن» و نزد

محدثانی چون حاکم نیشابوری و ابن حبان «صحیح» دانسته شده است (نیشابوری، المستدرک، ج ۳، ص ۱۶۰). محدثان شیعه نیز روایتی هم‌مضمون از امام علی (ع) و امام صادق (ع) در منابعی چون وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۱، ص ۴۰۰) نقل کرده‌اند که مؤید معنای آن است.

از نظر تاریخی، سبب صدور این حدیث را مربوط به دوران شکل‌گیری حکومت‌های استبدادی پس از صدر اسلام دانسته‌اند؛ زمانی که اظهار حق در برابر قدرت سیاسی با خطر جانی همراه بود. پیامبر (ص) در چنین زمینه‌ای، بیان سخن عدالت در برابر حاکم ظالم را برترین نوع جهاد معرفی کرد تا امت اسلامی در برابر انحراف حاکمان احساس مسئولیت کند.

با این حال، ابن کثیر در تفسیر خود تنها به نقل حدیث بسنده کرده و بدون تحلیل سندی و تاریخی آن، از آن نتیجه گرفته است که نقد حاکم جائز برترین نوع جهاد است. در ارزیابی علمی می‌توان گفت استناد ابن کثیر از نظر محتوایی صحیح و مطابق با اصول قرآنی چون «امر به معروف»، «نهی از منکر» و «اقامه قسط» است، اما از حیث روشی، بهتر بود تحلیل سندی و تاریخی حدیث نیز در تفسیر او ذکر می‌شد تا استدلال وی استحکام بیشتری پیدا کند.

به این ترتیب، این روایت از دیدگاه محدثان و مفسران هر دو مکتب، نه تنها تأییدکننده مشروعیت نقد قدرت است، بلکه نشان می‌دهد که سخن حق در برابر حاکم جائز، وظیفه‌ای ایمانی و اجتماعی محسوب می‌شود. فخر رازی نیز بر ضرورت تدبیر در بیان نقد تأکید می‌کند. به اعتقاد او، بیان نظر مخالف اگر بی‌ضابطه باشد، می‌تواند نظم جامعه را بر هم زند؛ بنابراین، نقد باید همراه با حکمت، عقلانیت و رعایت شرایط اجتماعی صورت گیرد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷). قرطبی نیز در همین راستا تأکید می‌کند که نقد باید با نیت اصلاح باشد و از شیوه‌های تحقیرآمیز یا تمسخرآمیز اجتناب گردد (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹).

جمع‌بندی و تحلیل

دیدگاه مفسران اهل سنت درباره نقد حاکمیت در سه محور قابل تبیین است: مبانی مشروعیت و جایگاه نقد، گستره نقد و وظیفه امت، و شیوه نقد همراه با رعایت مصلحت. در محور نخست، مفسرانی چون طبری و ابن کثیر، مشروعیت حاکم را وابسته به رعایت اصول بیعت و شورا دانسته و بی‌اعتنایی به آن را موجب سقوط مشروعیت سیاسی می‌دانند (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۱۲۲). در محور دوم، قرطبی و فخر رازی نقد حاکمان را از مصادیق امر به معروف و نهی از منکر شمرده و تأکید دارند که امت در برابر انحراف حاکم وظیفه اعتراض و اصلاح دارد؛ نقد در این معنا، مسئولیتی جمعی برای صیانت از عدالت و سلامت جامعه است (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹؛ رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷).

در محور سوم، یعنی شیوه نقد، بر رعایت اخلاق، تدبیر و پرهیز از فتنه‌انگیزی تأکید شده است. ابن‌کثیر نقد صریح سلطان جائر را «جهاد برتر» می‌نامد، هرچند هشدار می‌دهد که نباید موجب آشوب شود (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۱۲۲). فخر رازی نیز نقد را مشروط به حکمت و حفظ نظم اجتماعی می‌داند (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷).

در مجموع، مفسران اهل سنت نقد حاکمیت را در چارچوب شریعت، حقی اجتماعی و در شرایطی خاص، وظیفه‌ای دینی می‌شمارند که اگر با اخلاق و مصلحت امت همراه شود، می‌تواند تا مرتبه «جهاد برتر» ارتقا یابد.

تحلیل و ارزیابی دیدگاه مفسران فریقین درباره نقد حاکمیت و حق اظهار نظر

با مقایسه دیدگاه‌های مفسران شیعه و اهل سنت در موضوع نقد حاکمیت و حق اظهار نظر، می‌توان دریافت که هر دو مکتب در اصل مشروعیت نقد حاکمان اتفاق نظر دارند، اما در مبانی، قلمرو و شیوه اجرای آن تفاوت‌هایی اساسی دیده می‌شود. با مقایسه دیدگاه‌های مفسران شیعه و اهل سنت در موضوع نقد حاکمیت و حق اظهار نظر، می‌توان دریافت که هر دو مکتب در اصل مشروعیت نقد حاکمان اتفاق نظر دارند، اما در مبانی، قلمرو و شیوه اجرای آن تفاوت‌هایی اساسی دیده می‌شود.

این تفاوت‌ها حاصل بررسی طیفی از تفاسیر فریقین است؛ از جامع‌البیان طبری و مفاتیح‌الغیب فخر رازی تا التبیان شیخ طوسی، المیزان علامه طباطبایی و تفاسیر معاصر مانند نمونه و تسنیم. این گستره زمانی و فکری نشان می‌دهد که بحث نقد حاکمیت در هر دو مکتب، ریشه در میراث تفسیری عمیق و چندلایه‌ای دارد که در طول قرون، پیوسته بازخوانی و تفسیر شده است.

نخستین تفاوت میان دو مکتب در مبنای مشروعیت نقد است. در اندیشه شیعه، نقد حاکمیت استمرار فریضه امر به معروف و نهی از منکر و تکلیفی الهی برای حفظ شریعت و بازگرداندن حاکم به مسیر عدالت است (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۴۵۶؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۷۹). در مقابل، اهل سنت مشروعیت نقد را بر پایه بیعت و رضایت عمومی تفسیر می‌کنند و آن را نوعی نظارت امت بر کارگزاران سیاسی می‌دانند (طبری، ۱۴۲۲ ق، ج ۷، ص ۹۸؛ قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹). از این رو، در حالی که شیعه نقد را تکلیفی الهی و دائمی می‌داند، در سنت اهل سنت این امر بیشتر حقی اجتماعی و مشروط به مصلحت عمومی است.

تفاوت دوم به قلمرو نقد بازمی‌گردد. در نگاه شیعه، هیچ مقامی حتی عالی‌ترین مرجع دینی یا سیاسی، فراتر از نقد نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۲۱۵). این نگرش برگرفته از آموزه‌های علوی است که امام علی (ع) مردم را به نصیحت و اعتراض در برابر والیان فرا می‌خواند (ایرواتی و همکاران، ۲۰۲۳، ص ۵۲). در مقابل، در اهل سنت نقد غالباً محدود به شرایط خاص و برای جلوگیری از فتنه و آشوب اجتماعی مقید شده است

(ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۴۶؛ دیلمی، ۲۰۲۳ م، ص ۱۲۸). بنابراین، گستره نقد در اهل سنت محدودتر و مشروط‌تر از رویکرد شیعی است.

تفاوت سوم به شیوه اجرای نقد مربوط می‌شود. در منابع شیعی، با وجود تأکید بر ادب اسلامی و پرهیز از خشونت، اصل نقد امری مجاز و حتی واجب است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۶۱۲). این توازن میان آزادی بیان و اخلاق نقد از ویژگی‌های تفکر شیعی است. در مقابل، اهل سنت به‌طور معمول توصیه کرده‌اند نقد حاکم به‌صورت غیرعلنی و با رعایت مصلحت مطرح شود تا نظم اجتماعی آسیب نبیند (قرطبی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۴۹؛ حافظ و همکاران، ۲۰۲۲ م، ص ۹۳). با این حال، مفسرانی چون ابن‌کثیر در برابر ظلم آشکار، نقد صریح را نیز مشروع دانسته‌اند (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۴۶).

از این مقایسه برمی‌آید که هر دو مکتب اصل نقد را می‌پذیرند، اما در حدود و قیود آن اختلاف دارند: در شیعه، نقد تکلیفی الهی و مستمر است، درحالی‌که در اهل سنت، وابسته به مصلحت و شرایط اجتماعی است. پژوهش‌های جدید نیز نشان می‌دهد که ترکیب این دو نگرش می‌تواند الگویی متعادل از «آزادی نقد مسئولانه» پدید آورد؛ الگویی که هم مانع استبداد و نقض عدالت می‌شود (نجفی و همکاران، ۲۰۲۱ م، ص ۶۰) و هم ثبات سیاسی و انسجام امت را حفظ می‌کند (سوکاردی و همکاران، ۲۰۲۵ م، ص ۲۰).

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاکی از آن است که مفسران شیعه و اهل سنت در بررسی آیات مربوط به شورا، امر به معروف و نهی از منکر و اطاعت از اولی‌الامر، از احادیث نبوی و علوی به‌طور گسترده بهره‌جسته‌اند. این بهره‌گیری حاکی از آن است که نقد حاکمیت در قرآن و سنت، نه تنها یک مسئله اخلاقی، بلکه یک وظیفه دینی و اجتماعی محسوب می‌شود که بر پایه مسئولیت جمعی بنا نهاده شده است.

- واکاوی احادیث کلیدی همچون «أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حَقٍّ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ» و «الدِّينُ النَّصِيحَةُ» آشکار می‌سازد که هر دو مکتب، نقد قدرت را با عدالت‌طلبی و امر به معروف پیوند زده‌اند؛ با این تفاوت که رویکرد شیعی بر استمرار مسئولیت امت تأکید دارد، درحالی‌که دیدگاه سنی بر رعایت مصالح عمومی و اجتناب از فتنه تمرکز می‌کند.

- با وجود تفاوت‌ها در شیوه و دامنه، هر دو مکتب بر لزوم حضور آگاهانه مردم در برابر قدرت سیاسی و پاسخگویی حاکمان اتفاق نظر دارند، که این اشتراک می‌تواند زمینه‌ساز گفت‌وگوی سازنده میان جوامع اسلامی باشد.

- تحلیل آیات و تفاسیر بیانگر آن است که قرآن‌کریم نظامی را ترسیم می‌کند که بر پایه عدالت، گفت‌وگو، و نظارت دوسویه میان امت و حاکمان استوار است؛ نظامی که نقد قدرت را نه به‌عنوان تهدید، بلکه به‌عنوان ابزاری

برای اصلاح و تعالی جامعه می‌بیند. بازخوانی این اصول می‌تواند چارچوبی نظری برای مفهوم «آزادی نقد مسئولانه» در اندیشه اسلامی امروز فراهم آورد؛ مفهومی که توازنی انسانی میان پیگیری عدالت و حفظ ثبات اجتماعی برقرار می‌سازد.

- در مکتب شیعه، نقد حاکمان ادامه فریضه دینی و صیانت از عدالت تلقی می‌شود. در مکتب اهل سنت، این نقد وابسته به مصالح و شرایط اجتماعی است. مفسران شیعی از شیخ طوسی تا علامه طباطبایی، نقد قدرت را جزئی از ولایت الهی و مسئولیت اجتماعی می‌دانند، در حالی که مفسران سنی از طبری تا ابن کثیر آن را در چارچوب نصیحت و خیرخواهی تفسیر کرده‌اند. احادیثی مانند «أفضلُ الجهاد...» و «الدِّينُ النَّصِيحَةُ» پایه مشروعیت نقد قدرت در هر دو مکتب را شکل می‌دهند.

- هر دو مکتب، نقد قدرت سیاسی را در صورت رعایت عدالت و مصالح امت، نه تنها مجاز بلکه واجب می‌شمارند و این اصل می‌تواند بنیانی برای گفت‌وگوی نوین میان سنت تفسیری اسلام و نظریه‌های معاصر حکمرانی پاسخگو فراهم نماید.

منابع

قرآن کریم

- احمد بن حنبل. (بی‌تا). المسند. دار صادر.
- ابن حبان، محمد بن حبان. (۱۴۱۴ ق). صحیح ابن حبان. مؤسسه الرسالة.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. دار طيبة للنشر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۳۲ ق). لسان العرب. دار صادر.
- ایروانی، محمد؛ و همکاران. (۲۰۲۳ م). آزادی بیان در متون اسلامی با تأکید بر نهج البلاغه. فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، ۹(۳)، ۷۰-۴۵.
- بیضاوی، ناصرالدین عبدالله بن عمر. (۱۴۰۸ ق). أنوار التنزیل وأسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. مرکز نشر اسراء.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (۱۴۱۱ ق). المستدرک علی الصحیحین. دارالکتب العلمیة.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعة. مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
- حسینی، علی. (۱۴۰۲). نقد حاکمیت و حقوق بشر در اندیشه شیعی. نشر اندیشه.
- حسینی کارنامی، محمد. (۱۳۹۳). آزادی عقیده و بیان در پرتو آیه لا إکراه فی الدین. فصلنامه علوم اسلامی، ۸(۲)، ۱۰۱-۱۲۰.
- خسروی، امیر. (۱۴۰۲). نقش حدیث در تبیین حق نقد در نظام اسلامی. مطالعات حدیثی تطبیقی، ۴(۱)، ۸۹-۱۱۰.
- دلیمی، خالد. (۲۰۲۳ م). حرية التعبير في الفكر الإسلامي. المجلة الإسلامية المعاصرة، ۱۵(۲)، ۱۲۱-۱۴۰.
- رازی، فخر. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- رضوی، مهدی. (۱۴۰۳). نظارت عمومی و عدالت اجتماعی در اندیشه سیاسی شیعه. مؤسسه بوستان کتاب.
- سعید، رضا؛ و قاضی، حسن. (۱۴۰۲). آزادی نقد و انسجام اجتماعی در منابع اسلامی. فصلنامه پژوهش‌های فقه سیاسی اهل بیت (ع)، ۱۵(۱)، ۲۰۰-۲۲۰.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۴). منابع تفسیری شیعه و جایگاه شورا. مؤسسه امام صادق (ع).

- صافی، علی. (۱۳۹۹). آزادی بیان، عدالت اجتماعی و مشروعیت قدرت. فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۰(۱)، ۴۰-۶۰.
- طاهری خرم‌آبادی، محمد. (۱۴۰۴). نظارت عمومی در فقه سیاسی شیعه. انتشارات حوزه.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۲ ق). جامع‌البیان عن تأویل آی القرآن. دارالمعرفه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طوسی، شیخ طوسی. (۱۴۰۹ ق). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث.
- عزتی، محمد. (۲۰۲۴ م). آزادی نقد مسئولانه در اسلام معاصر. مجله اندیشه سیاسی اسلام، ۶(۲)، ۸۰-۹۵.
- فتاحی زعفرندی، علی. (۱۳۹۲). آشنایی با مفاهیم حقوق عمومی: بررسی مفهوم «حاکمیت». مرکز تحقیقات شورای نگهبان.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. انتشارات اسلامی.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵ ق). الجامع لأحكام القرآن. دارالکتب العلمیه.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ و دیگران. (۱۳۷۹). تفسیر نمونه. دارالکتب الإسلامیه.
- موسوی، علی. (۱۳۹۷). مفهوم امر به معروف و نقد قدرت در المیزان و مفاتیح الغیب. پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، ۱۱(۲)، ۵۲-۲۵.
- نجفی، مهدی؛ ستایش، حمید؛ و یگانه، علی. (۲۰۲۱ م). شورا و آزادی بیان در قرآن. مجله پژوهش‌های قرآنی، ۲۵(۲)، ۶۰-۷۵.
- نیشابوری، محمد بن عبدالله. (بی‌تا). المستدرک علی الصحیحین. دارالمعرفه.
- Hafez, S., Rahman, M., & Al-Faruqi, T. (2022). Freedom of expression and political control in Islam. * *Journal of Islamic Governance*, 7(2), 85–100.
- Soukardi, A., Rahman, M., & Lutfi, N. (in press). Responsible freedom of speech in Islamic context. *Journal of Islamic Studies*.